

BALÁSNÉ SZALAI EDIT

AZ INTERVOKALIKUS *F* HANG

Dolgozatomban az intervokalikus *f* hangot tartalmazó szavakat vizsgáltam. Arra a kérdésre kerestem választ: jelentős számban vannak-e ilyen szavaink vagy csak csekély mértékben találhatók; nyelvemlékeinkben mikor fordulnak elő legelőször; jövevényszavakban fordulnak-e elő kizárólagosan; mely nyelvekből vettük át e szavakat. Elemzésemben a TESz. szóanyagát használtam fel. Vizsgálataim eredményének értékelésekor azonban figyelembe kell venni a forrás jellegét, a TESz. feldogozott anyagának körét, ugyanis a szótárba a köznévi anyag erős válogatással, korlátozással kerülhetett be. Ezért a szótár nem kelhet versenyre a különböző nyelvtörténeti gyűjteményekkel, melyek teljes adatközlésre törekednek, anyaguk jóval pontosabb képet ad szavaink számáról, még teljesebb adataikkal kiegészítik, bővítik vagy éppen helyesbítik a korábbi szótörténeti közléseket. Elemzésem eredménye tehát a TESz. anyagára épülő részeredmény, teljesebb kép, egzaktabb eredmény a történeti szótárak teljes anyagának feldolgozásával érhető el, mely munkát egy későbbi időpontban kívánok elvégezni.

A finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszeréről a kutatások eredménye alapján világos képet kaphatunk: az alapnyelvben nem volt *f* hang. Feltárták az ugor nyelv hangállományát is, és az ugor alapnyelvre sem rekonstruáltak *f* hangot. Több finnugor nyelvben ma sincs meg, a jövevényszavakban más hanggal helyettesítik. A finnben pl.: *p*-vel vagy *v*-vel: *paasto* 'bőjt' < óészaki *fasta*; *kreivi* 'gróf' < svéd *grefve*. Az észtben szó elején *p*-vel vagy *v*-vel helyettesítik: *vürst* 'fejedelem' < ném. *Fürst*, a szó belsejében – *h*-hangkapcsolattal: *ahv* 'majom' < ném. *Affe*. A manysiban *p*-vel: *ponar* 'mecsés' < or. 'fonar'. (Kálmán Béla 1956: 123) Ismerjük a korai ómagyar nyelv hangrendszerét is, hiszen a nyelvemlékek anyagának elemzése pontos adatokat szolgáltatott hozzá. A kettőt egybevetve az állapítható meg, hogy az *f* fonéma megjelenése a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar korban következett be. Ebben az időszakban jelentős változások voltak a magyar nyelvben például a zárhangok spirantizálódása, a szókezdő zárhangok között ebben a folyamatban a **p > f* (*fő*, *fa* stb.) és a *k > h*- (veláris *mh* előtt *> ősm. ház*, *hat* stb.) vett részt (Bárczi–Benkő–Berrár 1967:102). Ennek a folyamatnak az eredménye az *f* fonéma megjelenése nyelvünkben.

Hangrendszerünkben tehát megjelent szókezdő helyzetben az *f*. A szókezdő *p* az esetek igen nagy hányadában alakult *f*-fé. Csak néhány szóban

maradt változatlan: *por, para*; valamivel több példánk van arra, hogy *b* a folytatása: *bőr, bog* stb.

Az alapnyelvi *-p-* azonban másként alakult:

**repace* > *rowoszu* > *ravasz*

**repo* > *róka*

Egyetlen olyan példánk sincs, melyben az intervokalikus *-p-* *f* hanggá vált volna (Kálmán Béla 1956: 128).

Az újonnan kialakult *f* hang így módon a korlátozott erejű, illetve használatú fonémák közé tartozott az ősmagyar korban és az ómagyar kor elején, hiszen csak szókezdő helyzetben fordulhatott elő. Kniezsa István szerint a magyarban még a XIII–XIV. sz. körül sem volt szóbelseji vagy szóvégi *-f*. Erről a latin eredetű *Kleopás, Luciper, Józsep ~ Izsep* szavunk, valamint a német *piskof* 1266: *pispuk(i)* ‘püspök’, a német *kafter* 1357/1430: *Captar* szó tanúskodik (Kniezsa 1974: 630). A szóbelseji és szóvégi *f* fonéma vizsgálatával kapcsolatban Kálmán Béla azt állítja, hogy a XIII–XIV. századból nem tudunk egyetlen adatról sem szóbelseji vagy szóvégi *f*-et kimutatni (Kálmán 1956: 123). A XIII. században fordul elő a *kaptár* szavunk 1264: „a quo vergit in teris arabilibus ad monticulum *kapttarhegh*” (MonStrig. 1: 511). Mollay Károly a szóról megállapítja, hogy a XIII–XIV. századi adatok a Dunántúlról valók, a szó átvétele a XII–XIII. századból való, és a korabeli vallón telepítésekkel függ össze (Mollay 1982: 360). A magyar szó *p*-je hanghelyettesítés eredménye, mivel a nem szóeleji *f* a XIII. század végéig hiányzott a magyar hangrendszerből. Hanghelyettesítésként előfordulhatott a *b* fonéma is. Az egyik ilyen példa a *gróf* szavunk erdélyi szász alakja a *geréb* (1364.) és a *porkoláb* (1297.) szóösszetétel. A TESz. adatai alapján azonban már szóvégi *f* hang van a *rőf* szavunkban 1243: „longitudo cuius curie et Septuaginta cubitorum, qui ulgo appellatur Reyf ” (Monstrig 1: 354), ám ez a szó Kniezsa szerint nem magyar, hanem német, hasonlóképpen vélekedik Mollay Károly is, aki szerint a magyarok ebben az időben a *rőf* helyett a finnugor eredetű *öl* vagy *könyök* mértékegységet használták.

A *gróf* szavunk a XIV. században jelent meg nyelvemlékeinkben, a *Grofunsa* helynév átvétele a XIV. század második felében történhetett és a nyugati országrészen indult el ez a folyamat. A Vas vármegyei (ma burgerlandi) német Grafen schachen helynevet találjuk benne. Hédernembeli Henrik 1244–74 között volt az adott terület ura, és ő volt az a graf ‘gróf’, akiről a német jobbágysági települést elnevezték. A környék magyar lakossága az új német helynevet a XIII. század második felében vehette át. A középfelnémet eredetű *safran, safferon* szóról az első adatunk 1395 körüli: „Crocus: Saphran” (BesztSzj. 346.). Az átvételnek legkorábban a XIII. század végén kellett megtörténnie, amikor a XIII. század elején a középfelnémet szóban még palatalizált *s* állt, melyet a magyarban *š*-sel helyettesítettek,

illetve amikor a magyarban már volt szóvégi *-f* fonéma (Mollay 1982: 487). A *gróf*, *róf*, *sáfrány* szavak a szótagzáró *f* fonéma meghonosodását mutatják.

A fenti példák alapján azt mondhatjuk, hogy az *f* fonéma szóbeljei és szótagzáró helyzetben a XIII. században jelent meg, a század második felében már folyamatban van a magyar szóvégi *f* fonemizálódása, amely 1300 táján fejeződik be. Párhuzamosan azonban fellelhetők a hanghelyettesítéssel alakok is: *geréb*, *markoláb*, *kaptár*. A fonémizálódás folyamatában nagy szerepe volt a német jövevényszavaknak, a folyamat lassan terjedt ki az egész nyelvterületre, a XIV. században a szóvégi és szóbeljei *f* a magyarban nem volt általános, *p*-vel, *b*-vel váltakozott.

Az *f* fonéma fonologizálódását elősegítette a hangnak az onomatopoeikus szavakban való megjelenése. A hangutánzó szavakban minden nyelv kedveli a meglepő, szokatlan hangokat, hangkapcsolatokat. A hangutánzó eredetű szavaknak jellegzetes sajátosságaik vannak. Megfigyelhető például az explozívoknak, az affrikátáknak és a spiránsoknak a szerepe az onomatopoeikus szavak hangszerkezetében, bizonyára e hangok nagy kifejező ereje miatt: *pattog*: *pattan*, *koppan*: *kopog*, *kotyog*: *ketyeg*, *sikít*: *sikolt* (Nyíri 1976:217). Az *f* intervokális helyzetbe való integrálódása az expresszív szavakba jelentékeny lökés volt abba az irányba, hogy a szóbeljei helyzetben korábban alkalmilag variációkban meglévő fonetikus hangelem fonémává szilárduljon. Az egyre erősebben kibontakozó onomatopoezisnek nagy szüksége volt erre a mássalhangzóra, hiszen az új fonéma jelentős szerephez jutott az expresszív szavak kialakulásában (*pofa*, *pöfeteg*, *cefet*, *laffog*). Az újonnan létrejött szavak a mélyebb, tompa hang képzetét idézik fel: *böfög*, *töfög*, *puffog*; vakkanásszerű hangot jelenítenek meg: *kaffog*; a súlyos vagy duzzadt, puha tárgy leesésének képzetét elevenítik meg: *puffan*. A szavak egy másik csoportja az ide-oda mozgás hang- és mozgásképzetét érzékelteti: *leffeg*, *laffog*. Az expresszív szavak száma egyre bővült azáltal is, hogy a nyelvben megjelentek a szavak mély és magas magánhangzós alakjai: *leffeg*: *laffog*, *cefet*: *cafát*. A TESz. szóanyagába az onomatopoeikus szavak közül elsőként a *pofa* (1490) szó került be, a XVI. századtól kezdve azonban számuk egyre emelkedik. A XVI. századtól kezdve már találunk nyelvemlékeinkben geminált *f* fonémát is az expresszív szavainkban. Az a tény, hogy a XV. században az onomatopoeikus szavak előfordulása gyérnek mondható, nem jelenti azt, hogy a használatuk is nagyon ritka volt. E helyzet megítélésakor figyelembe kell vennünk, hogy szórványemlékeinkben, szójegyzékeinkben, kódexeinkben nyilván kevésbé adódott alkalom az expresszív szavak feljegyzésére, ami az említett nyelvemlékek jellegéből következik.

A szóbeljei és szóvégi *f* fonéma ma is meglehetősen ritka nyelvünkben. Az ÉrtSz.-ban mindössze 59 szóvégi *f*-et tartalmazó szavunk van. A hangok

fonetikai helyzetének vizsgálata az egyes szavakban nem csak egyszerű statisztikai kérdés, így állapítható meg, körülbelül mely időszaktól kezdve számolhatunk az intervokális és szóvégi *f* hanggal, mely korábban csak a szó kezdetén vált fonémává. Már a legkorábbi nyelvtanaink szerzői is vizsgálták az egyes hangok előfordulását a szóban. Szenczi Molnár Albert a XVII. század elején észrevette, hogy vannak olyan szavaink, amelyek *f*-re végződnek, és példát is hoz, utal arra, hogy a szó végén az *f* meglehetősen ritkán fordul elő: „Terminatio in consonas rara est in *f, h, v et j. ut, Kanaf, Taenia, fibrae: moh, muscus: könyv, liber, codex: fahéj, cortex.*” (kanaf 'zsinór'). Tótfalusi Kis Miklós a birtokos személyjel kapcsolódását vizsgálva hoz példákat a szóvégi *f*-re. „Adde Consonam *f, ut: Fje, kerffe, Christófja, tsúfja, etc.*” (Corp. Gram. 1866:620)

Az anyaggyűjtéshez a TESz-t használtam. A vizsgálatból kizártam az intervokális mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szavakat pl: *sáfrány, cefre, násfa*. Nem vettem fel a listára azokat, amelyekben intervokális ugyan az *f*, de az igeikötőnek a szóhoz kapcsolódása miatt került magánhangzó közi helyzetbe pl.: *lefagy, befűt, befér, befön* stb. Nem tartalmazza a lista a névszók közül azokat az összetett szavakat, melyeknek az utótagja *f*-fel kezdődő szó: *hófehér, gyufa, vőfély*. Felkerültek a listára a mellérendelő összetett szavak ikerítéssel kialakult alakjai: *terefere*, valamint a hosszú *ff*-et tartalmazókat: *puffan, röffen*.

Az azonos képzővel képzett idegen szavak közül (*geográfus, fotográfus, filozófus* stb.) csak az elsőnek előforduló szót vettem figyelembe. Ugyanígy jártam el a *geográfia, bibliográfia* összetett szavakkal, valamint a *-fikál* képzővel alkotott igeik (*szimplifikál, ratifikál* stb.) esetében is. Így a vizsgált szavak száma: 133.

elefánt 1113. ? „via, que ducit ad Elefant. De villa Elefant. hn.
(Fejérpataky: Kálmán Kir, Okl. 60.)

zafír 1300. Sororis sue Safel vocate szn. (OklSz.)

prófétál 1372 u./ 1448 k.: p(ro)phetalna es yelentene... az yewuendeutt
(JókK. 29)

tafota 1391: „Unius pecie de Taphata” (OklSz.)

sáfár 1416 u./1450 k. : irattatnac élénéléc... a sidochoz es a féiédélméhez
es a Safarochoz es a birachoz (Bécsi K. 66)

safarina 1420 k.: „Schaffarina ette (...): gymmer ein (...) ÓMOlv. 283)

zsufa 1447: „Tikmonat sufahoz” (OklSz.)

csúfol 1456 k: chwfulya gr. (SermDom. 2:282)

tréfál 1456 k.: „canis enim si auribus trahitur statim irascitur, si autem blanditur vele trufalnak, max cauda applandit farkal chauar” (SermDom. 1:436)

séfely 1463: „patellas caldarias in wigo Sephel” (MNY. 23:36)

skófiom 1450: „Pontifex enim halret infulam kophoioma [i. e. cophium] (SermDom. 2:4)

pofa 1490: „Buccas: pophayath” (SzalkGl. 4.)

filozófia 1508: „kezde tanittani zent apalin azzont filozofoara Azaz bolcesegre” NádK. 493)

pöfeteg 1525 k.: „Tubera: pefetegh” (MNY. 11:81)

kufár 1533: „Propola: Kufar” (Murm. 2429)

interkáfár 1538: „interkafar: Proxeneta: vnterkeüffel” (Pesti N.L2)

kefe 1552: „Eg kefe” (OkISz.)

puffad 1552: „ortzáioc felpuffad mint egy felfut hogyac” (Heltai: Dial. E5a.)

puff 1552: „azonközbe puff vgy uttic agyon” (Heltai: Dial. I. 6a.)

referál 1556: „hadnagh wram myndenben az elethe valo hadnagokra mwthath es referal” (Nyr. 91:77)

prófund 1565: „az fő borokat mind maganak hagytak, és az ő fölsége szükségire valami hitvány borokat vett, és azt adta be profontra” (MNY. 1: 317)

csúfondáros 1575: „baráti kozet igen szép vigasagos beszedu s czuffondáros vola” (Helt. Krón. 180)

cáfol 1577: „cziafolni: vincere [:]” sz.) „ meg kel czafolny sz. (KolGl.: NyF. 45. sz. 23)

böfög 1577 k: „es vgyan Eczeteth Befegh fel (Orv.K.178)

sáfó 1577: „saphol: scaphium” (KolGl.: NyF. 45. sz. 47)

döf(öl) 1584: „dofolt n. (Born: Préd. 78: NySz.)

kofa 1585: „anus: Bába, vén kofa, ag dada” (Cal. 78)

pántofaly 1585: „baxeae: Pántofali”, „crepida: Pántofali sziyas (avagy) tafrangos [!] czipelles”, „crepidula: Pántofalistka” sz. (Cal. 126, 298)

káferka 1587: „ Harom kaforka” (OkISz.)

defektus 1586: „hogy walami defectus ne legyen benne” (Házi: Sopr. Lev. 155)

bufa 1588: „híres néktek torkotok, Csudálatos az ti bufa kortyotok” (RMKT. 4:239)
 püffed 1590: „Tubercula: Pöffedek” sz. (SzikszF. 30)
 rőfös 1604: réfes mn. ‘rőfnyi’ (MA. Bricubitális a.)
 buffant 1604: „Ökörbika, Vízben Szamarul buffanto madar” sz. (MA. Onocrótalus a.)
 efendi 1607: „Ali efendit ne késleltesse nagyságod...” (MonTME. 3:70)
 reformáció 1613/1897: „A kit Isten magátúl küld az Ecclesia jobbítására, idején megtanította, minémű dolgokban akarja a reformációt” (MNy. 66: 341)
 szafaládé 1614: „vásárlottak...Bécsben...20 font zarveladyt per 36 d.” (Radv: Csal. 3:63)
 profosz 1615: „e napokban profúsz is vitt házunkra a háznak szabadsága ellen”. (MNy. 64: 228)
 dufál 1615: „ágyekia szemermet kellene dufálni, ösztönözni.” (Zvon: PázmP 86: NySz.)
 tarafara 1618: „Az ember olly czuda forman ki nem irhattya, az mellynél czudar modosban és tarafarasb forman ne szolgáltatné az mise” sz. (MA: Scult. 853: NySz.)
 nyafog 1621: „Nyofogni: Grunnire” sz. (MA.)
 pofon 1636: „pofon tsapdosgatta” (Nyr. 40: 403)
 áfium 1651: „Mindennap áfiumot ü eszik vala” (Zrínyi 1:30)
 professzor 1658: „az professor által úgy izente, csak magunk értsük” (MNy. 49: 506)
 sinkófál: 1661e.: „halála után ugyan elsyncopáltaték s még nagy rész jószága Pocsajhoz foglaltaték” sz. (Nyr. 71:95)
 srófos 1662: Egy esztergártban metszett bial-sajt nyomó, sorófos” sz. (KárOkl. 4:450)
 kalafa 1666: „A törökök kalafájában vereti meg a talpát”
 kalafonia 1676: „Kalafonia: colophonium, hegedű gyanta” (Mny. 5:325)
 pofoz: 1669: „Jol meg-pofoz egy pápát” (Czezl.: Japh. 104: NySz.)
 definiál 1698: definiálni sz. (Keresztesi: Mat. 80)
 staféta 1700: „staféta által...leküldeni ne terheltessék kgd” (Nyr. 90:314)
 áfonya 1708: „Havasi tseresznye, Afonya” (PP. Myrtillus a.)

profil: 1793/1891: „a ‘koronát, a ‘mint á festők szállának, egy negyed Profilbann, papirosra is tevén” (Kazinczy: Lev. 2: 321: NSz.)
 uniformis 1753: „[A mente] Cárolyi Tiszgyének [tisztjének] Uniformissa volt” (MNY. 66:103)
 koffer 1757: „Kufer Láda” (Mny. 80:250)
 szófa 1762–87. „le ültet közel a’ Soffához” (Orczy: Költ. Holmi 98: NSz.)
 korifeus 1746: „A coriphaeusok katonák” (Nyr. 46:151)
 karafina 1758: „Karafina szép metszett 36” (Nyr. 43:411) ‘asztali korsó’
 pufók 1768: „pofók ábrázatu” (Mny. 60:375)
 recefice 1770/1914: Nagyvarsányi híres dáma , Reczeficzés a szoknyája, Belógyöngyös a pártája” sz. (Bokréta 84: Nsz.)
 pöffög 1779/1906: „Egek! mit szemlélek? mi pöffög mérgében? (Kreskay: Költ. ev. 64: Nsz.)
 profán 1779/1932: „Még magyarul, amint szokták mondani, profanus írók nem is voltak” (Bessenyei: Magyar néző 62: Nsz.)
 tarifa 1782: „ A Marha-Vámok...Tariffa szerént fognak fizettetni” (M. Hírmondó 263: Nsz.)
 kaffog 1782: „Méhész, a ki nem tsak a Kasok közt járjon... idő-töltés végett a pipát szájában kaffogtassa” sz. (Méhtartás 11: NSz.)
 röffög 1783: „röffög mint a malatz” (Molnár J.: Könyvház 4: 184: Nsz.)
 kófitz 1784: „kófitz: pép-forma sűrű lév” (SzD. 44)
 stafíroz 1785: „A Dolmány...Veres szattyánnal staférozva sz. (Mny. 71: 251)
 lárifári 1786: „tanulni... hasznosabb a’ Paraszt iffjuságnak, mint minden más oskolabéli larefare bolondságokat” (Kónyi J.: Paraszt 370: Nsz.)
 piff-puff 1786: „[a táborban] egyebet sem hallani tsak Piff, puff, bom, bán, bun, ták” (Kónyi I.: Democritus 1: 141: NSz.)
 kalifa 1787: „Almanzor és a’ fia Almanon... Caliphaságok alatt” sz. (Mátyus I.: Ó és új Diaet. 3:302: NSz.)
 paragrafus 1787: „Tzikk: Paragraphus” (Barczafalvi Szabó: Szigvárt I. Szj.: NSz.)
 strófa 1787: „a’ Franztiák [:] sem négy Strófát nem számlálnak” (Orczy: Költ. Holmi 11 aj.: NSz.)
 stafírung 1788: „minden Házi Stafírunghai ot vannak” (MNY. 71: 251)

zefír 1788: „Tsintalan Zephyrusok repdestek a' bokorbann” (Kazinczy: Geszner 24: NSz.)

affektáció 1788/1890: „galanteriát...s gyermeki affektációt találtam benne” (Kazinczy: Lev. I: 191: NSz.)

deficit 1797: „Mintegy 6 millió deficit találtatván azon Comissiónak kasszájában” (M. Kurir 1:408: NSz.)

lafanc 1790: „Nem hányták ugyan még el némellyek... az idegen öltözetnek minden lafantzos darabjait” sz. (Görög–Kerekes: Hadi tört. 2:569: NSz.)

terefere 1792: „eluntam már a' sok terepere beszédet hallani (Simai Kr.: Gyapai 45: NSz.)

leffeg 1792: „Vilhelm Úrfi... egy pumi ebnek leffegő füleivel jádzott” (Szűts I.: Herfort és Kl. 1:12: NSz.)

lafatol 1792: „Lafatolnak a kutyák, midönn mohonn isznak, v. esznek” (SZD.)

kalefaktor 1793/1844: „Úgy de, kisasszony, én calefactor agyok” (Csokonai: Tempefői 602: NSz.)

kuferces 1795/1844: „Ezs a mi mesterünk tűzsrül pattant kuferces ireg fiú” Csokonai: Gerson 667: NSz.)

periféria 1795/1922: „Nőjjön meg kis fejed perifériája” Csokonai: Műv. 2:166: NSz.)

trafikál 1795 „A' nép, a' pénzel és eleséggel trafikáló (kupetzkedő)...embereknek megbüntettetődéseket kívánja” (M. Mercurius 640: NSz.)

tufa 1796 „A' Kösziklákat...megvizsgálván, azokat Tuf-kőnek nevezvén” Teleki D: Utazások 88: NSz.)

zsúfol 1804/1955. „hol látta az Úr azokat a rakoncák közé zsúfolt dámákat” h. (Fazekas: ÖM. 2:18: NSz.)

plafon 1805/1905: „[Wesselényi] Ebédlőjét... Neuhauser most festi. Plafondján Curtius ugrik le. (Irtört.Közl. 15:330)

leffentyű 1807: „mérges-vörös [a pulyka] leffentyője” (Kisfaludy S.: Bold. szer. 91: NSz.)

büfé 1810: „A' táncz igen víg, a' Büffétek, és Asztalok igen gazdagok.” (Kultsár I.: Hazai Tud. 2:246. NSz.)

katasztrófa 1815: „Már több heteh múltanak- el é szerencsétlen katasztrófolta” (Kazinczy: Munkái 8: 86: NSz.)

sifitel 1816: „Sifitelek: lábba [!] surlom a' földet” (Gyarmathi: Voc. 100)

profit 1818: „minden egy egy polgárnak profitja (nyeresége)” (Batthyáni V.: Út. 41: NSz.)

paff 1823: „A mint úgy odabillegék a homok-dombon a folyamnál, paff! lesikamlík alattam az egész batu” (Schedel F.: Haramják 123: NSz.)

cafat 1831: czafat [talán csak kikövetkeztetett alak, „Czafatos: locsos, sáros” sz. (Kreszn.)

laffog 1832: „lafog: Cum sonitu incedit in scissis vestimentis” (Kreszn.)

reformista 1832: „én reformista vagyok” (Helmeczy: Jelenkor 1: 172: NSz.)

bakafántos 1833 „Hasonszók Nyakas; Makats; Makrantzos...Baka-fántos (a' Hegyalján)” (Kassai 1: 238)

puff 1834: „a másét puffra oly bőven költheti” (Tiboldi Ist.: Bacch. 26: NSz.)

liferál 1835: „Lieferál: szállít” (Kunoss: Gyal.)

affér 1835: „Affér (affaire): dolog, ügy, történet, baj” (Kunoss: Gyal.)

rafinéria 1835: „Rafineria: finomítás; tisztítás” (Kunoss: Gyal.)

püföl 1835: „Pufol, Püföl, Pufog, Püfög” (Kassai: 4: 158)

sétifikál 1835: „Sérifikál, és Baranyában sétifikál” (Kassai: 4: 301)

lefetyel 1838: „Lefetelni v. lafatolni: kutya-módra a levet hapsolni” sz. (TSz.)

trafik 1851: „a császári trafikok megnyittattak” (Nyr. 97: 489)

etnográfia 1851: senki sem törődött azzal, hogy az ethnographiai tekin-
teteket... figyelem alá vegye.” (Kemény: Még egy szó 133: NSz.)

szemafor 1854: „Semaphor, gör. jelhordó, távíró” (Heckenast Id Sz.)

fifikus 1857/1922: „Bach nemcsak nagy fiffikus, de egyszersmind nagy
praktikus is” (Széchenyi: Szat. 50: NSz.)

telefon 1857: „Távirdai lámpajel (telephon)” (Délibáb Naptár 205: NSz.)

grafit 1860/1894: „egy hengeridomú vaskemencze...tetejébe volt téve egy
kerek graphit tégely” (Jókai: 15: 122: NSz.)

fotográfus 1862: „a silány fotográf-világról” Fotolex. 530)

firlefánc 1865: firlefanz: bohóság, gyermekség, csekélység” (Babos)

centrifugális 1865: centrifugális erő...központtéli erő, futóerő (Babos)

grafika 1865: „graphika, írás, rajzolás mestersége” (Babos)

sifon 1867: „vagy chiffon legalkalmasabb” (Tóth: Mdivatsz. 40)

cefet 1873: „Czefet, czafat, refecz rafacz: rongyos (Nyr. 2: 93)

káfol 1874: „Be vót káfolva: részeg volt (Nyr. 3: 514)
 trafál 1874: „trafál” (Nyr. 3: 525)
 kacifántos 1882: „kaczifántos: kevély” (Nyr. 11: 382)
 rafia 1887: „most már nincsen hazánkban szőlővidék, hol a raffia... ne volna alkalmazásban” (MNY. 64: 469)
 kefir 1895: „Kefir v. kapir (tatár, illetőleg török eredetű szó), kedvelt itala a dél-oroszországi és kaukázusi nomádoknak” (PallasLex. 10: 311)
 zefír 1896: „Pamutszövetek...legfinomabbját zefirnek...nevezik” (PallasLex. 13: 761)
 szaxafon 1897: „Saxafón” (PallasLex. 14: 918)
 mufurc 1900: mufurc (Zolnay–Gedényi)
 töffög 1900: „motoros kocsi töffög az országutakon” (BH. márc. 22. 16: NSz.)
 sofőr 1904: „chauffeur...(sofőr): gépkocsi-kezelő (Radó: IdSz. ’ 30)
 raffol 1913: „sima derekát raffolt francia alj egészíti ki” sz. (Tóth: Mdiratsz. 31.)
 profi 1921: „Tárgyalják a profik ügyét” (Virradat ápr. 8. 6: NSz.)
 smafu 1925: „smafu: semmi, csekélység (Zolnay–Gedényi)
 trafó 1949: „A trafó-műhelyben elvállalták, hogy dec. 31-e előtt tíz nappal fejezik be a hároméves tervüket” (Szabad Nép szept. 8. 1: NSz.)
 pufajka 1957: „pufajka:...vattával bélelt kiskabát” (Bakos: IdSz.)

Az intervokális *f* fonémát tartalmazó szavaink számbavétele azt mutatja, hogy a legkorábbi, talán latin eredetű *elefánt* szó a XII. századból való, de ennek első előfordulását a TESz. bizonytalannak minősíti (1113). A XIII. századból a TESz.-ben nincs olyan szó, melyben intervokális *f* lenne. A XIV. századból 3 szó került a szótárba a vizsgált hanggal, a XV.-ből 8 szó, a XVI.-ból 21, a XVII.-ből 17, a XVIII.-ből 35, a XIX.-ből 38, a XX.-ből 8.

A századok előrehaladtával a XX. századig nő az intervokális *f*-et tartalmazó szavak száma. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt az ómagyar korban gazdasági, kulturális kapcsolataink a szomszédos népekkel egyre szélesebbé váltak, s ez magával hozta a jövevényszavak számának gyarapodását nyelvünkben. Másrészt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nyelvelméletes kor korai időszakából jóval kevesebb anyag áll rendelkezésünkre, így a vizsgált szavak száma is kevesebb, mint a XVI. századtól.

A szavak eredet szerinti megoszlása

A vizsgált szavak közül a legtöbb szó német eredetű: 34.

Sáfár 1345, safarina 1420, zsufa 1447, séfely 1463, kufár 1533, interkáfár 1538, prófunt 1565, defektus 1586, sáfó 1577, rőfös 1604, profosz 1615, srófós 1662, profil 1739, koffer 1757, bufándli 1785, stafíroz 1785, lárifári 1786, stafírun 1788, zefír 1788, deficit 1797, plafon 1805, paff 1823, puff 1834, liferál 1835, rafinéria 1835, trafik 1851, fifikus 1857, sifonér 1857, firlefanc 1865, centrifugális 1865, káfol 1874, raffol 1913, trafó 1949.

A nemzetközi szavak száma: 18.

Profán 1779, tarifa 1782, kalifa 1787, trafikál 1795, tufa 1796, büfé 1810, reformista 1832, etnográfia 1851, szemafor 1854, telefon 1857, grafit 1860, fotográfus 1862, grafika 1865, rafia 1887, kefir 1895, szaxofon 1897, sofőr 1904.

A latin eredetű szavak száma: 20.

Elefánt 1113?, zafir 1300, prófétál 1372 u./1448, skófiom 1470, filozófia 1508, referál 1556, reformáció 1613, professzor 1658, sinkófál 1661, kalafónia 1676, definiál 1698, uniformis 1753, korifeus 1764, paragrafus 1787, strófa 1787, zefír 1788, affektáció 1788, kalefaktor 1793, periféria 1795, katasztrófa 1815.

A hangutánzó-hangulatfestő szavak száma: 31.

Pofa 1490, pöfeteg 1525, puffad 1552, cáfol 1577, böfög 1577, puffed 1590, buffant 1604, dufál 1615, nyafog 1621, pofon 1636, pofoz 1669, puffók 1768, pöfög 1779, kaffog 1782, rőfög 1783, piff-puff 1786, lafanc 1790, lafatol 1792, leffeg 1792, terefere 1792, leffentyű 1807, sifitel 1816, paff 1823, cafat 1831, laffog 1832, puff 1834, püföl 1835, cefet 1837, lefetyel 1838, mufurc 1900, töfög 1900.

Vándorszó: 6.

Tafota 1391, pántofely 1585, szafaládé 1614, staféta 1700, szófa 1762, profit 1818.

A magyar képzett szavak száma: 7.

Csúfondáros 1575, tarafara 1618, recefice 1770, zsúfol 1804, bakafántos 1833, sétifikál 1835, trafál 1874.

Oszmán-török eredetű: 4.

Kefe 1552, efendi 1607, áfium 1651, kalafa 1666.

Egyéb:

Olasz eredetű: tréfál 1456 k., karafina 1758, szerb-horvát: káforka 1587, román: áfonya 1708, francia: affér 1835, orosz: pufajka 1957, bizonytalan eredetű: kacifántos 1882, vitatott: profi 1921.

Ismeretlen eredetű szó: 5.

Csúfol 1456, döföl 1584, kofa 1585, kófic 1784, kuferces 1795.

A szavak eredet szerinti megoszlása %-ban

német:	34	26,0%
nemzetközi:	18	14,0%
latin:	20	15,0%
magyar, hangutánzó- hangulatfestő:	38	28,5%
vándorszó:	6	4,0%
egyéb:	8	6,0%
oszmán-török:	4	3,0%
ismeretlen:	5	3,5%
összesen:	133	100,0%

A jövevényszavak 71%-ot tesznek ki a vizsgált szavak esetében.

A szavak közül 31 a hangulatfestő-hangutánzó szavakhoz tartozik, tehát az *f* fonéma jelentékeny szerephez jutott az expresszív szavak kialakulásában.

A szóalkotással keletkezett szavakban vagy az ikerszavakban való előfordulás számát növelte például a *recefice*, vagy a képzők segítségével létrejött *zsúfol*, *trafál*. A *sétifikál* ~ *sétifikál* a jövevény igék: *trafikál*, *glorifikál* stb. hatására alakult. A jövevényszavainkban az *f* vagy intervokális *f*-ből lett:

elephant > *elefánt*, n. *larefare* > *lárifári*; vagy geminátából: ol. *truffare* > *tréfál*; kfn.: *schaffare, schaffer* ‘intéző személy’ > *sáfár*. Nagyon ritkán *p* > *f* változás következett be: lat. *syncopare* ‘rövidít’ > *sinkopál* ~ *sinkófál*.

Ha az *f* fonémát a statisztika tükrében vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy nem tartozik a leggyakrabban előforduló hangok közé. A szó elején valamennyi magyar hang közül ma is az *f* fordul elő legnagyobb arányban. A szövegekben előforduló *f*-ek mintegy 80%-a szó elején jelentkezik, míg például az *l*-nek 10–15%-a, az *r*-nek 6–10%-a, az *m*-nek 40–50%-a. Legjobban a *h* közelíti meg, melynek körülbelül 70%-a esik a szó kezdetére. A statisztika azt bizonyítja, hogy az *f* hang szóbeliséjében és szóvégén ritka (Vértess 1953:145).

A TESz. anyagának felfolgozása azt mutatja, hogy az *f* fonologizálódásában, intervokális, szóvégi és szótagzáró helyzetben való megjelenésében meghatározó szerepet kaptak a német jövevényszavak és az onomatopoeitikus szavak. E két meghatározó csoport közötti arányról jóval pontosabb képet tár majd elénk a történeti szótárak feldolgozása, további vizsgálataim eredményeit egy későbbi dolgozatban összegzem.

Irodalomjegyzék

- E. Abaffy Erzsébet: Ösmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonémarendszerünkről. In: Bárczi Géza emlékkönyv. 1994. 9–20.
- Bárczi Géza: A finnugor zárhangok ösmagyar kori történetéhez. In: Magyar nyelvtörténet I–II. Szerk.: E. Abaffy Erzsébet. Budapest, 1987. 73–84.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Budapest. 1967.
- Corpus grammaticorum lingvae hungaricae. Szerk.: Toldy Ferenc 1886.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Szerk.: Benkő Loránd Bp. 1991–95.
- Kálmán Béla: Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez. In: MNyj. III 1956. 123.
- Kálmán Béla: A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. MNy. LXI (1965.) 385–398.
- Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. Budapest. 1974.
- Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest. 1982.
- Nyíri Antal: A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái. In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk.: Benkő Loránd és K. Sal Éva. Budapest. 1976. 217–222.
- TESz. I.–III. 1976. Budapest. Főszerkesztő: Benkő Loránd.
- Vértess Edit: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez (Statisztikai vizsgálatok). NyK. LIV. (1953.) 96–104.